

УДК: 37 (475) (09) "1939/1944"

О. В. ДАВИДЕНКО, аспірант

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, МОН України
вул. Кропив'янського 2, м. Ніжин, 16600, Чернігівська обл., Україна
davudenkoalyona@mail.ru

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТАЄМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ У ПОЛЬЩІ (1939–1944 рр.)

***Анотація.** Досліджено особливості становлення та розвитку Таємної організації вчителів, основні напрями її діяльності в період німецько-фашистської окупації в Польщі (1939-1944 рр.) як координаційного та керівного центру польської підпільної освіти. Проаналізовано передумови її виникнення, основні організаційні засади, а також навчальні програми, інструкції, відозви для закладів таємної освіти. З'ясовано, що багатогранна діяльність Таємної організації вчителів, яка згодом переросла в потужну освітньо-виховну інституцію, і сьогодні представляє значний науково-пізнавальний інтерес.*

Ключові слова: німецько-фашистська окупація, Таємна організація вчителів, освітня політика, підпільна освіта, програмні засади.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Таємна організація вчителів (далі – ТОВ) виникла у Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939–1944 рр.) на базі існуючого до війни Союзу польських вчителів (далі – СПВ). Саме ТОВ відіграла одну з провідних ролей у процесі становлення підпільної освіти в роки окупації, займалася організацією конспіративного навчання на всіх рівнях, надавала матеріальну допомогу вчителям, депортованим із території Польщі, що відійшла до Рейху, здійснювала просвітницьку роботу серед населення. Аналіз діяльності ТОВ дозволяє створити цілісну картину її функціонування та оцінити її внесок в освітньо-культурну спадщину польської нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми освітньої діяльності ТОВ у Польщі в період німецько-фашистської окупації вже були предметом наукових досліджень. У цьому контексті заслуговують на увагу праці польських учених, які досліджують організаційне становлення ТОВ, вагомий внесок її в поширення конспіративного навчання на теренах окупованої країни, дидактичні аспекти навчання у підпільних освітніх установах, систему підготовки вчителів, післявоєнну відбудову польської освіти. Фактичний матеріал щодо діяльності цієї організації міститься у працях М. Бернацької, Б. Грзеса, М. Вальчака, Ч. Вицеха, А. Добриніна, В. Дужої, А. Ігнатович, Й. Красуського, Б. Плеснярського та ін. Однак, не применшуючи ваги всього історіографічного доробку з цієї проблематики, у вітчизняній історико-педагогічній науці цілісного, системного дослідження діяльності ТОВ у Польщі 1939-1944 рр. не проведено. Актуальність окресленої проблеми, її недостатнє вивчення та необхідність і важливість використання творчого доробку педагогів минулого і сучасності в педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми нашої статті.

Формування мети статті. Мета нашої статті – проаналізувати процес становлення, розвитку та практичну діяльність ТОВ у Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1944 рр.).

Вклад основного матеріалу дослідження. Як свідчить аналіз численних архівних джерел та науково-педагогічної літератури, серед головних чинників, які зумовили потребу відновлення конспіративної педагогічно-освітньої діяльності ТОВ, слід виокремити такі: перетворення окупантами офіційно-діючих закладів освіти у знаряддя денационалізації народу, форсований наступ на культурно-національні права поляків. Тому вже в перший період окупації, у жовтні 1939 року, розпочався процес становлення цієї організації за ініціативою голови довоєнного СПВ З. Новіцького. Було ухвалено рішення розпочати освітньо-педагогічну діяльність Союзу під загальною аббревіатурою «TON», яка у разі викриття могла бути інтерпретована по-різному, наприклад, Tajna Organizacja Nauczycielska, Tajna Organizacja Narodowa, Towarzystwo Oświatowo-Niepodległościowe. Крім того, враховуючи реалії окупаційного режиму, вирішили діяти у малих групах під виглядом різноманітних легальних організацій, наприклад, учительських книгарень, союзів споживачів, мистецьких закладів, комітетів взаємодопомоги. Обов'язковою умовою було спиратися на довоєнні статuti та ідеологічні засади СПВ, уникати в діяльності організації письмових інструкцій та наказів. Керівництво ТОВ складалося з п'яти осіб (Ч. Вицех, Т. Воєнські, К. Май, З. Новіцькі, В. Тулодецькі). Система управління ТОН виглядала наступним чином: З. Новіцькі – керівник ТОВ, Ч. Вицех відповідав за організаційні справи, Т. Воєнські – за підпільну освіту, В. Тулодецькі – за педагогічну взаємодопомогу та видавничу справу, К. Май керував громадськими та педагогічними справами.

Акцентуємо увагу на тому, що, незважаючи на різні політичні погляди, керівники ТОВ мали однакове бачення щодо загрозливого становища польської освіти і культури в період німецької окупації. Тому намагалися співпрацювати з усіма вчительськими організаціями, що існували до початку війни, і ТОВ виконувала домінуючу роль серед останніх. 8 грудня 1939 р. було організовано зустріч із представниками п'яти учительських об'єднань, зокрема, Товариства вчителів середніх та вищих шкіл, Християнсько-народного співтовариства вчителів початкових шкіл, Співтовариств директорів державних шкіл, директорів приватних шкіл, учителів професійних шкіл. У результаті цієї зустрічі було прийнято рішення створити Міжасоціаційну Комісію Порозуміння (далі – МКП) учительських організацій і товариств на період окупації, метою якої було впровадження освітньої політики, скерованої на боротьбу з окупантом, організацію таємної освіти як на базі початкової, професійної освіти, дозволеної німецькою окупаційною владою, так і формування таємних комплектів на базі середньої та вищої освіти на період окупації. Постановили, що зібрання повинні відбуватися обов'язково один раз на місяць і склад комісії мав змінюватися згідно з тематикою зустрічі. Важливим є той факт, що МКП була незалежним органом і її члени у прийнятті рішень в освітній сфері не керувалися своїми політичними переконаннями. За словами Т. Воєнського, вищезгадане об'єднання було своєрідним «парламентом» таємного навчання [5, с. 212]. Аби зрозуміти місце і роль ТОВ у мережі підпільного навчання, варто керуватися схемою організаційної структури адміністрації конспіративної освіти, зображеною у рис. 1.

Як бачимо з рис. 1, ТОВ займала одну із ключових позицій в управлінських структурах таємної освіти. Представництва ТОВ були створені майже в усіх округах, повітах і гмінах (найменша адміністративна одиниця) Польщі, проте не одночасно.

Наступним етапом у діяльності ТОВ став період, коли постала необхідність у розширенні її структури в 1940-1942 рр. у зв'язку із розростанням мережі підпільної освіти. Було прийнято двоступеневий поділ на президію та виконавчий відділ. На початку 1942 року затвердили склад президії, до якої ввійшли Ч. Вицех, Т. Воєнський, К. Май, З. Новіцькі, В. Тулодецькі та секретарями почергово були Й. Каня, Л. Кліма та М. Василюк. До виконавчого відділу ввійшли С. Добраніцькі, А. Якель, С. Тазбір, Ф. Дамбровські, В. Дужа, М. Оссовська, Й. Крешман, Б. Хрочінські. До Служби зв'язку входили М. Круль, Г. Ласковська. Зазначимо, що частина керівників головного управління ТОВ одночасно виконували функції керівників окружних відділів ТОВ, а наприкінці 1940 року, коли було створено Департамент освіти і культури Делегатури Уряду, увійшли до його складу.

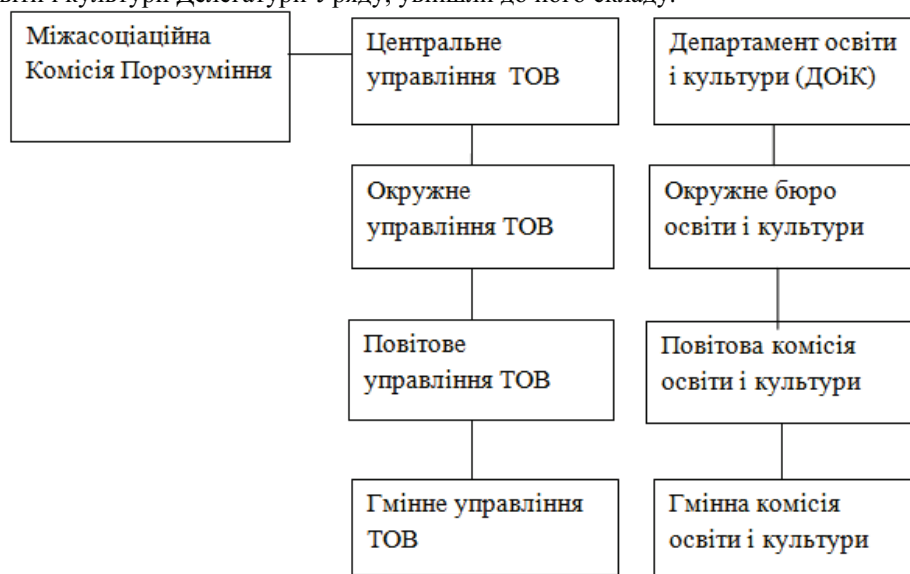

Рис. 1. Організаційна структура таємного навчання (1939-1944 рр.)
Джерело: систематизовано автором на основі опрацювання [9, с. 289].

Ще одним важливим моментом діяльності ТОВ в організації таємної освіти на теренах окупованої Польщі стало впровадження «акції гмінної», основна мета якої полягала в налагодженні зв'язку центрального керівництва ТОВ із представниками усіх гмін. На першому етапі було скликано делегатів із кожного округу (10-15 осіб) і обговорено програму, підготовлену секретарем головного управління ТОВ М. Василюком навесні 1942 року, у якій окреслювалися нагальні для освітан проблеми: ситуація політична і воєнна у Польській підпільній державі; освітні програми, запропоновані різними політичними та громадськими об'єднаннями, зокрема ТОВ; завдання ТОВ в області розвитку таємної освіти, громадянського протистояння і суспільно-політичної праці [8, с. 33].

Доповідачами з цих питань були М. Василюк, В. Шаєр, К. Май, А. Якель, що інформували представників з округів, які в свою чергу повинні були ознайомити зв'язківців з кожної гміни зі змістом обговорення. Також у зв'язку з «гмінною акцією» на квітневому з'їзді ТОВ (1942 р.) було ухвалено документ «Звернення Таємної організації вчителів», згідно з яким перед польськими педагогами поставили три основні завдання. Першочерговим питанням, яке стояло на порядку денному, були проблеми, пов'язані з викладанням заборонених предметів у 4-7 класах основної школи (історія Польщі, географія, польська література). Тому у документі роз'яснювалося, що викладання цих предметів мало відбуватися на інших заняттях у дозволеній окупаційною владою основній школі або здійснюватися у таємних комплексах. Так, на переконання Ч. Вицеха, завдяки згаданій акції таємним навчанням була охоплена велика кількість учнів старших класів основної школи на території Генерального Губернаторства (далі – ГГ) і значно менше на території Польщі, що ввійшла до складу Рейху [10, с. 29].

Друге питання – організація таємного навчання на середньому рівні, що було дуже значущим. Як відомо, середні загальноосвітні заклади були ліквідовані німцями і багато вчителів були змушені піти у підпілля. Значна кількість викладачів була виселена до сільської місцевості і, починаючи вже з 1942 року, почала організовувати у селах таємні комплекси 1-2 класів гімназій.

І нарешті заключним питанням цитованого документа було те, що стосувалося організації роботи із захисту культурних надбань, які в період окупації зазнали колосальних втрат. Розграбовувалися та вивозилися предмети мистецтва, знищувалися архітектурні пам'ятки, закривалися бібліотеки, музеї, театри. Тому діяльність ТОВ у галузі культури передусім полягала у порятунку культурних цінностей польського народу у ці важкі для країни часи.

У цілому «гмінна акція» відіграла важливу роль у поширенні комірок ТОВ і таємного навчання на рівні основної і середньої школи. У результаті проведення цієї акції структури ТОВ розширили свою діяльність на території ГГ, зокрема в кілецькому, любельському, краківському округах.

Принагідно зазначимо, що ТОВ не лише відіграла важливу роль у громадсько-політичному житті польського народу, допомагала становленню та розвитку закладів таємної освіти, що було важливою ланкою освітнього процесу в період окупації, але й розробляла програмні документи своєї діяльності, постулати, методичні вказівки, інструкції, відозви (звернення) для здійснення та забезпечення навчального процесу в цих освітніх закладах. Для більш чіткого розуміння впливу та значення ТОВ на польське шкільництво слід проаналізувати реалізацію деяких інструкцій та відозв.

Уважаємо за доцільне нагадати, що уряд ГГ 10 грудня 1939 року видав розпорядження, згідно з яким керівники діючих освітніх закладів (початкова і професійна школи) повинні заборонити використання у навчальному процесі довоєнних підручників з історії, географії, читанок із польської мови та літератури [7, с. 44]. Тому перед представниками ТОВ було порушено питання про використання навчальної програми, запропонованої німцями в основній школі, у якій не здійснювався виклад матеріалу з історії, географії, польської мови і літератури. Проаналізувавши навчальні програми, члени ТОВ у 1940 року видали інструкцію, якою повинні були керуватися вчителі основної школи при викладанні заборонених предметів [3, с. 10]. Методичні вказівки стосувалися викладання згаданих предметів у 5-7-их класах основної школи. В інструкції рекомендувалося при вивченні

забороненого матеріалу використовувати польські народні пісні, різноманітні оповідання, проводити бесіди, екскурсії тощо. Орієнтовний перелік тем, які пропонувалися учням для вивчення у 5-му класі, ми зобразили у табл. 1.

Таблиця 1

Інструкція ТОВ для вчителів основної школи при викладанні історії, географії у 5-му класі (1940 р.)

Перелік предметів	
Історія	Географія
Назви тем	
Ми – поляки	Польські ріки, озера
Наш герб, прапор, гімн	Види морських риб
Поляки з найдавніших часів	Польський порт Гдиня, рибацьке поселення Хель
Вісла – найважливіша річка. Поляки, що осіли на берегах Вісли, Одра, Балтики	Клімат Польщі
Польща і язичництво	Гірські масиви (Карпати, Татри)
Хрестові походи	Біловезька Пуща
Навала монголо-татар	Польські кордони
Казимир Великий	Морське узбережжя

Джерело: систематизовано автором на основі опрацювання [3, с. 11].

Як бачимо з таблиці 1, при вивченні таких тем з історії Польщі, як «Ми – поляки», «Наш герб, прапор, гімн», «Вісла – наша головна річка» пропонувалося використовувати пісню про Віслу, розповіді з описом польських краєвидів. Аналогічно мав здійснюватися виклад матеріалу про найважливіші події з історії рідного краю, зокрема про боротьбу поляків із хрестоносцями, бажання польського народу відновити незалежність своєї країни у часи її поділів, проводячи паралелі між боротьбою в минулому і на сучасному етапі. При викладанні матеріалу з географії вчителям пропонувалося використовувати рекомендований матеріал згідно зі вказівками ТОВ на уроках біології. Так, при вивченні теми «Риби», вчителі розповідали учням про найважливіші польські водні ресурси – ріки, озера, Балтійське море, види риб, які там водяться, польський порт Гдиню, рибацьке поселення Хель на Хельській косі. При вивченні теми «Зміни в природі. Опади. Температура повітря» учні дізнавалися про клімат Польщі, гірські масиви, гірське повітря, місця відпочинку у горах тощо [7, с. 100-101].

В інструкції для 6-7-их класів теж подавалися детальні методичні рекомендації при вивченні заборонених предметів, у яких приділялася значна увага формуванню в учнів національної самосвідомості, почуття патріотизму тощо [1, с. 165]. Згідно з інструкцією в кінці навчального року передбачалося провести зріз знань, результати якого показали б засвоєння матеріалу.

Ще одним важливим документом цієї організації була інструкція «Вказівки у справі виховання» для початкових і професійних закладів підпільної освіти, видана 1941 року [4, с. 28]. У ній йшлося про використання у таємному навчанні довоєнних програм навчання, проте зверталася увага й на зміст викладання таких предметів, як історія, географія, польська література. Пропонуємо ознайомитися з темами, що

рекомендувалися для вивчення з історії Польщі: «Витоки створення Польщі як держави. Зв'язок із західноєвропейською культурою», «Боротьба Польщі проти поніччєння. Право на існування власної держави», «Польща як важливий культурний осередок Західної культури», «Причини занепаду Польщі як держави».

Значені вище теми, як правило, викладалися в таємних комплектах, рідше – на дозволених окупаційною владою заняттях, виносилися на самостійне опрацювання. Доцільно звернути увагу, що при вивченні тем з історії Польщі відбиралися ті, які одночасно переслідували і виховну мету. Так, виклад матеріалу давав усі підстави для розвитку в учнів громадянського, морального, розумового виховання.

Як вже зазначалося, серед виданих ТОВ документів було декілька відозв (звернень). Активно працюючи у напрямі просвітництва польського народу, члени ТОВ у грудні 1940 року видали звернення не лише до вчителів, але й до всього польського суспільства під назвою «До батьків і матерів ...», у якому йшлося про «...важливість освіти для поляків, опіку моральним станом своїх учнів і дітей, незважаючи на постійний ідеологічний тиск в освітній сфері з боку нацистської окупаційної влади» [7, с. 102]. Виокремимо завдання, які учасники ТОВ поставили перед вчителями та батьками:

- Кожна дитина шкільного віку повинна обов'язково відвідувати навчальний заклад (таємний чи офіційно-дозволений), і це є обов'язком кожного поляка.
- Вчитель повинен докласти усіх зусиль, аби навчальний процес був безперервним або з найменшим призупиненням навчання.
- Виховувати у поляків силу духу, аби не здаватися ворогові в жодному разі.
- Не мати жодних контактів з нацистами. Не виконувати жодних вказівок, які завдали б шкоди польському шкільництву та культурній спадщині. У випадках затримання потрібно було вводити німців в оману [6, с. 36–37].

Як бачимо, автори документа наголошували на обов'язковій опіці над дітьми як з боку батьків, так і вчителів, які повинні були забезпечити їх належними умовами навчання і виховання.

Ще однією важливою відозвою ТОВ, у якій декларувалися ідейні засади у сфері таємного навчання, була «Відозва Таємної організації вчителів», видана 1942 року. У ній йшлося про практичні вказівки в організації підпільної освіти: формування таємних комплектів, які налічували б не більше п'яти осіб; заборону скорочувати та змінювати кількість лекційних годин; про змінення місця проведення занять з конспіративною метою; про заборону запізнюватися на заняття без поважних причин [2, с. 11]. Крім того, у другій частині цього звернення до польських вчителів ми зустрічаємо заклик до створення належної робочої атмосфери на уроках, прохання бути творчими, уникати формалізму в навчальному процесі, не користуватися письмовими нотатками, знаходити способи розв'язання труднощів, якщо такі виникали у навчальному процесі. Важливими були рекомендації щодо вивчення точних наук, при викладанні яких заборонялося самостійно вносити зміни до навчальних планів. В області викладання гуманітарних предметів дозволялося деяке послаблення. У свою чергу викладання польської мови і літератури на кожному рівні мало на меті зобразити цілісність польської культури, варто було уникати пафосних епізодів, лицемірних сцен, декламаційних фраз у творах, а натомість точно передавати величність та емоційний фон творів польської літератури і тим самим вселяти в учнів віру в непереможність свого народу.

Безумовно, цитовані вище інструкції та різного роду звернення ТОВ мали неабияке значення для становлення та поширення таємної освіти в окупованій країні. Вони сприяли не лише розповсюдженню різноманітних форм конспіративного навчання на території окупованої Польщі, але й вселяли віру в обов'язкову перемогу поляків над нацистами.

Висновки результатів дослідження. Таким чином, у таких важких, несприятливих умовах у 1939-1944 роках в окупованій Польщі на основі довоєнного СПВ представниками польської інтелігенції було створено ТОВ, що зуміла сформувати розгалужену територіальну структуру таємної освіти, здійснювала навчально-методичне забезпечення конспіративних закладів освіти, боролася проти німецької культурної експансії. Багатогранна діяльність ТОВ, яка згодом переросла в потужну освітньо-виховну інституцію, і сьогодні представляє значний науково-пізнавальний інтерес.

Перспективи подальших розвідок. Зроблені висновки не вичерпують проблеми таємного навчання у Польщі в період німецько-фашистської окупації. Поширенню таємного навчання сприяла не тільки ТОВ, що посідала чільне місце в управлінських структурах підпільної освіти. Подальших розвідок потребує дослідження становлення та розвитку інших конспіративних просвітницько-педагогічних організацій, які функціонували на території окупованої Польщі, їх роль у розвитку розбудови національної освіти та забезпечення безперервності навчання.

Література

1. Добрынин М. А. Развитие общеобразовательной школы и педагогической мысли Польши : дис. ... д-ра пед. наук 13.00.01 / М. А. Добрынин; Брестский государственный университет им. А.С. Пушкина. – Брест, 2003. – С. 165.
2. Archiwum Akt Nowych. – Sygn. 202/ VII-1. – Zespół akt Delegatury Rządu na Kraj // Wytoczne polityki pracy oświatowej. – S. 11–12.
3. Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego. – Sygn. 24. – teczka 19. – Zarządzenia, instrukcje programowe i organizacyjne, sprawozdania finansowe oraz odezwy centrali i organów terenowych TON i DoiK // Instrukcja TON w sprawie programu nauczania w szkołach powszechnych. – S. 9–11.
4. AZG ZNP. – Sygn. 24. – teczka 39. – Zarządzenia, instrukcje programowe i organizacyjne, sprawozdania finansowe oraz odezwy centrali i organów terenowych TON i DoiK // Wkazowki w sprawie wychowania. – S. 28.
5. Grześ B. Wizja powojennej oświaty i szkolnictwa w uchwałach Tajnej Organizacji Nauczycielskiej / B. Grześ // Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku. – Toruń – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2001. – S. 212.
6. Ignatowicz A. Tajna Oświata i Wychowanie w Okupowanej Warszawie / A. Ignatowicz. – Warszawa : Fundacja «Warszawa Walczy 1939-1945»: [Bellona], 2009. – S. 36–37.
7. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945 / J. Krasuski. – Warszawa : PWN, 1977. – S. 44–102.
8. Walczak M. Akcja gminna / M. Walczak // 100 Lat ZNP. Ludzie, facty, sprawy, wydarzenia 1905-2005. – Kielce : Wyd. : Pedagogiczne ZNP : Spółka zo.o., 2005. – S. 33.
9. Walczak M. Nauczycielstwo w latach okupacji / M. Walczak // Związek nauczycielstwa polskiego: Zarys dziejów 1905-1985. – W – wa : Instytut Wydawn. Związków Zawodowych, 1986. – S. 289.

10. Wycech C. Z dziejow tajnej oświaty w latach okupacji / C. Wycech. – Warszawa : Nasza Księgarnia, 1964. – S. 29.

Е. В. ДАВЫДЕНКО, аспирант

Нежинский государственный университет

имени Николая Гоголя, МОН Украины

ул. Кропивянского 2, г. Нежин, 16600, Черниговская обл., Украина

davudenkoalyona@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТАЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ В ПОЛЬШЕ (1939-1944 гг.)

***Аннотация.** Исследованы особенности становления и развития Тайной организации учителей, основные направления ее деятельности в период немецко-фашистской оккупации в Польше (1939-1944 гг.) как координационного и руководящего центра польского подпольного образования. Проанализированы предпосылки ее возникновения, основные организационные принципы, а также учебные программы, инструкции, обращения для учреждений тайного образования. Установлено, что многогранная деятельность Тайной организации учителей, которая со временем переросла в мощную образовательно-воспитательную институцию, и сегодня представляет значительный научно-познавательный интерес.*

Ключевые слова: немецко-фашистская оккупация, Тайная организация учителей, образовательная политика, подпольное образование, программные принципы.

O. V. DAVYDENKO, postgraduate student

Nizhyn State Mykola Hohol University,

Ministry of Education and Science of Ukraine

2 Kropyvnyanskoho Str., Nizhyn, 16600, Chernihiv region, Ukraine

davudenkoalyona@mail.ru

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF SECRET ORGANIZATION OF TEACHERS IN POLAND (1939-1944)

***Abstract.** Formation and evolution of Secret organization of teachers, its main activities during the Nazi occupation of Poland (1939-1944) as the coordinating and governing centre of Polish underground education have been considered. The conditions of its origin, basic organizational principles, as well as curricula, instructions, appeals for establishment of secret education have been analyzed. It has been determined that multifarious activity of Secret organization of teachers, which eventually became a powerful educational institution, is of great scientific and cognitive interest even nowadays. The peculiarities of the establishment and development of Secret teachers' organization in Poland have been outlined. It has been stated that Secret teachers' organization played a leading role in providing underground education in the years of occupation, organized*

secret training at all levels, provided financial assistance to teachers who were deported from the territory of Poland, which ceded to the Reich, and carried out educational work among the population. The dominant role of the Secret teachers' organization among other teachers' organizations that existed before the war in Poland has been defined. Foundation conditions of Interalliance Commission of Agreement of teachers' organizations and societies for the period of occupation have been described. It has been determined that the mission of the Commission was to implement education policy, aimed at combating the invader, secretly organize education as a primary, vocational training, enabled by German colonial authority, and to form secret sets on the basis of secondary and higher education for the period of occupation.

Keywords: Nazi occupation, Secret organization of teachers, educational policy, the principles of secret educational programs.

Bibliography

1. Dobrynyn M. A. The development of a comprehensive school and thinking of Poland : dys. ... d-ra ped. nauk 13.00.01 / M. A. Dobrynyn; Brestskiy gosudarstvennyy unyversytet im. A.S. Pushkyna. – Brest, 2003. – P. 165.
2. Archives of New Acts. – Sygn. 202/ VII-1. – The records of the Delegation of the Country's Government // Wytyczne polityki pracy oświatowej. – P. 11–12.
3. Archives of the Board of the Polish Teachers. – Sygn. 24. – teczka 19. – Orders, instructions for planning and organizational, financial statements and decrees of TON DoiK headquarters and field authorities // Instrukcja TON w sprawie programu nauczania w szkołach powszechnych. – P. 9–11.
4. AZG ZNP. – Sygn. 24. – teczka 39. – Orders, instructions for planning and organizational, financial statements and decrees of TON DoiK headquarters and field authorities // Wkazowki w sprawie wychowania. – P. 28.
5. Grześ B. The vision of the post-war and higher education in the resolutions of the Teacher's Secret Organization / B. Grześ // Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku. – Toruń – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2001. – P. 212.
6. Ignatowicz A. Secret Education and Education in occupied Warsaw / A. Ignatowicz. – Warszawa : Fundacja «Warszawa Walczy 1939-1945»: [Bellona], 2009. – P. 36–37.
7. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945 / J. Krasuski. – Warszawa : PWN, 1977. – P. 44–102.
8. Walczak M. Akcja gminna / M. Walczak // 100 Years of the PNA. People facts, actions, events, 1905-2005. – Kielce : Wyd. : Pedagogiczne ZNP : Spółka zo.o., 2005. – P. 33.
9. Walczak M. Teachers under occupation/ M. Walczak // Związek nauczycielstwa polskiego: Zarys dziejów 1905-1985. – W – wa : Instytut Wydawn. Związków Zawodowych, 1986. – P. 289.
10. Wycech C. From the history of secret education in the years of occupation / C. Wycech. – Warszawa : Nasza Księgarnia, 1964. – P. 29.